

ՊՐՈՓԷՍՈՐ ՄԱԿՍԻՄ ԿՈՎԱԼԵՎՍԿԻՆ ՆԻ ՌՈՒՍՍՏԱՆԻ ՀՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Յայտնի է, որ Դեկտանով կոմսի նախարարութեան ժամա նակ, երբոր Ռուսաստանի ընդհանուր հոսանքը յետադիմական դարձաւ՝ բաղձաթիւ լուսամիտ մարդիկ կամ իրենք հեռացան հայրենիքից կամ նրանց վճռտեցին երկրից՝ խլելով նրանցից դասախօսելու կամ գործելու հնարաւորութիւնը: Մակսիմ Մակ սիմովիչ Կովալեւսկին, որ Մոսկվայի համալսարանի փառաւոր շրջանի գործիչներից էր, նոյնպէս արտաքսուեցաւ և գնաց Եւրոպա: Այժմ հանգամանքները փոխուել են և բոլոր աքսոր- ռուածները և գաղափարի նահատակները նորից եռանդ են ստանում գործելու յօգուտ հայրենիքի բարօրութեան: Այս տե- սակ գործիչների մէջ Կովալեւսկին նշանաւոր է ոչ միայն իւր հասարակական ազատամիտ լայն իդէալներով, այլ և իբրեւ նշանաւոր գիտնական, որի մասնագիտութիւնը թէև հասարա- կական—տնտեսագիտական ճիւղերն են, բայց նա յայտնի է և իբրեւ լուրջ պատմաբան և աչքի ընկնող օրէնագէտ—փիլիսոփայ: Ահա այս Կովալեւսկին սի փոքրիկ յօդուած է տպագրել «Рус- скія Ведомсти» լրագրի հոկտեմբերի իննի համարում, որ կրում է «Огношенія Россіи къ Окраинамъ» վերնագիրը: Մեծ գիտնականների գլխաւոր արժանաւորութիւններից մէկն էլ այն է, որ այդ մարդիկ քիչ խօսքով շատ գաղափարներն պարզում և շատ նիւթ տալիս: Պրոֆէսոր Կովալեւսկու վե- րոյիշեալ յօդուածը խօսում է Ռուսաստանի հպատակ երկիր- ների մասին և ի միջի այլոց հայերի, ուստի և գէթ համառօտ կերպով պատմել այդ յօդուածի բովանդակութիւնը մենք կա- րենք ենք համարում: Ահա այդ յօդուածի գլխաւոր կէտերը: Եւրոպական տէրութիւններից շատերը, ասում է Կովալեւսկին, գաղութներ ունին և մինչև անգամ միշտ ձգտում են աւելացնե- լու նրանց թիւը: Ժամանակակից պատերազմներից շատերը շուկաներ յափշտակելու ձգտումից են առաջանում և այս ըստ իւր կարգին օտար երկիրներ այնպիսի ապրանքների ներմու- ծումն է ստեղծում, որ նոյն իսկ ոչ Եւրոպայում և ոչ Ամերի-

կայի վաճառականութեան նիւթ չէ դարձել: Վաճառականական տների վրայ կամաց կամաց աւելանում են կամ զէնքի ուժով կամ տեղական իշխանութիւնների հետ կապած պայմանագրերով նախ մօտակայ և ապա և հեռաւոր հողեր:

Հարուստ քարածուխը, որևէ մետաղը, քարեղէնը և այլն հարստութիւնների հանքերը խրախուսում է միջազգային ազահութիւնը: Առևտրական տները հետզհետէ գաղութներ են դառնում, իսկ թափառող ցեղերից ապահովելու հոգսը ստիպում է գաղութի սահմանները տարածել մինչև առաջների սկիզբը կամ ծովերի ափը: Ռուսաստանի գաղութների առանձնայատկութիւնն այն է, որ մայր Հայրենիքին կպած են նրանք: Սառն և մէջէմէջ սեփականութիւնը, որ շատ անյարմարութիւններ է ստեղծում մասնաւոր, անհատական տնտեսութեան մէջ, նոյն պէս անօգտաւէտ է պետական տնտեսութեան համար: Ծովը աղբի համար ընդհանուր ճանապարհ է դառնում միմիայն խաղաղ ժամանակ: Պատերազմի ժամանակ այս ճանապարհը կարող է կտրուել զինուորական նաւերով, կրէյսէներով, եթէ չը խօսենք ջրասուղ մակոյկների և լողացող մինամների մասին:

Հէնց հիմնկուանից կարելի է հարցնել թէ Ֆրանսիան չը նայելով իւր ահագին նաւատորմին՝ ինչպէս կարող է ապահովեցնել Հնդկա-Չինաստանը Ճապոնիայի դէմ: Սակայն վերջին պատերազմի դառն փորձը շատ լաւ համոզեց մեզ, որ հեռաւոր գաղութի հետ շարունակ և անընդհատ հողերով կապուած լինելն էլ հնարաւորութիւն չէ տալիս այնտեղ հեշտկերպով զօրք փոխադրել թէկուզ երկաթուղիների միջոցաւ էլ: Որքան էլ ձեռնառու է մայր երկրին կպած գաղութներ ունենալը, բայց այս օգտաւէտութիւնը պակասում է և կորցնում է իւր նշանակութիւնը, երբոր գաղութները թէև անջատուած չեն, բայց հեռու են մայր հայրենիքից: Այս տեսակէտից Իսպանիայի տիրապետութիւնների պատմութիւնը և վիճակը շատ հետաքրքրական է:

Կարլոս հինգերորդը և Փիլիպոս երկրորդը պարծենում էին, որ Իսպանական տիրապետութեան տակ գտնուած երկիրներում արեգակը մայր չէ մտնում իսպառ, իսկ Ալֆոնս XIII թագաւորը այլ ևս չունէր այս բոլորը և մնացել էին Իբերական թերակղզուց դուրս միջանի կղզիները, որոնցից գլխաւորներն էլ Ամերիկացիք խլեցին: Գաղութներ տրեւել շատ անգամ աւելի պարտականութիւններ է ստեղծում տէրութեան համար քան իրաւունքներ, աւելի ծախս է պահանջում քան եկամուտ է տալիս: Ոչ միայն իբրև միութարանք կարող ենք ա-

սկի, որ Մանջուրիայի տիրապետութիւնը մեզ համար մնան-
կութեան աղբիւր կը առնար: Մոսկւայի մեծ մանուֆակտու-
րիատները մաթեմատիկական հաշուով ապացուցանում էին, որ
Հեռաւոր Արեւելի շուկաներում մենք հնարաւորութիւն չունէինք
մրցելու Ամերիկական և Ճապոնական ապրանքների աժանութեան
հետ, իսկ Կորէա Ռուսաստանից բրինձ տանելու մասին ի հար-
կէ խօսք չի կարող լինել: Մանջուրիայի պէս են մեզ համար
առ այժմ և այն անսահման անապատներից շատերը, որ միա-
ժամանակ թաւերլանի պետութեան սահմաններումն էին գտն-
ւում և Սաւցային Ուկրաինայից մինչև Բերլինգով նեղուց հաս-
նող տունդրան: Այս բնական սահմանների մէջ, որոնք հարա-
ւելից բաժանում են մեզ և ապահովում հարեաններից, իսկ Հիւ-
սիսից սպիտակ արջերից, շատ հողեր կան, որոնց մի մասը
արդէն մի փաքը մասնակից է եղել քաղաքակրթութեան, իսկ
միւս մասը մշակող ձեռքերի է ապաստւոյ: Այս հողերը բռնուած
են աւելի թափառական քան նստակեաց բազմաւեզու և բազմա-
կրօն ցեղերով, որոնք ապրում են մասամբ գիւղական, մասամբ
տոհմական կեանքի պայմաններում և չեն հասկանում ոչ մեր
կարգերը և ոչ Եւրոպական քաղաքակրթութիւն, որ մենք էլ
կատարելապէս դեռ չենք ըմբռնել և լաւ չենք հասկացել, ուս-
տի և այդ ցեղերը տանջւում են մեր ազմիրստարացիայի և օ-
րէնքների նրանց ներքին կեանքին վերաբերեալ անտեղի միջա-
մտութիւնից:

Այս ցեղերից ամենից քաղաւորները նրանք են եղել, ո-
րոնց թոյլատրուած է պահել իրենց սովորութիւնները և միջնորդ
դատարանները և մեզ վճարել են միմիայն հարկեր և շատ ան-
գամ էլ մորթիներով: Որքան քիչ են օտարացեղները հանդի-
պում ուս պաշտօնականներին՝ այնքան սակաւ են լինում կաշա-
ռակենութեան դէպքեր, որ շատ յայտնի է Սև ծովից սկսած
մինչև Կասպից և Ազովեան ծովերը: Ինձ թւում է թէ առողջ
բանականութիւնը՝ մէկին պիտի թելադրէ մտածելու, որ
անկարելի է այս բազմաթիւ և մեզ խորթ ցեղերին կանչել
մեր սեփական վիճակը կարգադրելու գործում ղեկավարութեան:
Ես չեմ կարող երեւակայել, որ չերքէսը կամ լեզգին, Ղրղիզը
կամ Նախուսը ու Կամչատկայի, թէկուզ նա Եւրոպական հագուստ
էլ ունենայ և ընտրողական ցենզ, լուրջ կերպով կարողանայ
քննելու և խորհելու մեր հողային յարաբերութեան մասին,
գործարանական և բանւորական օրէնսդրութեան համար և
վճելու կապիտալի և աշխատանքի ընդհարումից առաջացող
հարցերը: Այս բոլորի մասին նա շատ կոժուարանայ վճիռ տա-

լու նախ այն պատճառով, որ նրանց շատերը գիտէ միայն տոհմական և ցեղական անբաժան հողային սեփականութիւն որ հարկաւոր է որսի կամ արօտի համար: Երեւակայեցէք կովկասի լեռնականին, որ մասնակցում է քէական օրէնսդրութեան մշակմանը, որ խորին կերպով համոզուած է թէ արիւնը պիտի արիւնով քաւել կամ սպանուածի փոխարէն ոչխար ու կով ստանալ: Բայց մեր օտարազգիները վառ ծառայութիւն կ'ստուցանեն մեզ մեր ներքին կեանքի վերանորոգման մասնակցելիս, մենք էլ միւս կողմից միայն կ'խանդարենք նրանց կեանքի ընթացքը, եթէ խառնուենք նրանց ներքին կեանքին և նրանց վզին փաթաթենք մեր հասարակական և պետական կարգերը, որ չեն համապատասխանում նրանց քաղաքակրթութեան աստիճանին:

Երբոր մեր նահանգական դատարանը մարդասպան Ջերբասին աքսորի է դատապարտում՝ սիրիւ, սպանուածի մօտակայ ազգականը սակայն սա պատիժ չէ համարում և անմիջապէս աքսորուածի յետևից գնում է Սիրիւ վրէժ տոնելու: Կասկած չկայ, որ Ռուսաստանը չի կարող հրաժարուել իւր տէրութեան հպատակ ժողովուրդների մէջ խաղաղութիւն պահպանելու դերից և ապահովելու նրանց աստիճանաբար նիւթական և հոգեկան զարգացումը: Բայց այս նպատակին նա կարող է հասնել ոչ թէ խորտակելով այդ ցեղերի տոհմական կեանքը և փաթաթելով նրանց շնքին մեր քաղաքացիական օրէնքները և ոչ էլ տարածելով նրանց վրայ մեր չինովիւթիւթիւնը: Նա այս նպատակին կ'հասնէ միմիայն քիչ խառնուելով նրանց ներքին կեանքում և այն էլ միմիայն խաղաղութիւնը պահպանելու համար և լուսաւորութիւն տարածելով, որ միմիայն կարող է նրապատել օտարացեղներին մեծամեծ խմբերով ռուսանալու: Բոլորից պարզ է, որ անմտութիւն կլինի Ռուսաստանի թափառակեաց ցեղերը մասնակից անել մեր ընդհանուր քաղաքական ընտրութիւններին, որպէս և շեշտակար է նրանց վրայ տարածել մեր ընդհանուր օրէնքները: Թողնենք, որ նրանք առաջուայ պէս ապրեն իրենց ընտրովի նահապետներով մեր հրակողութեան տակ, բայց միայն աշխատենք բազմացնելու նրանց մէջ դպրոցներ: Այս թափառական ցեղերը ոչ թէ այն պատճառով չպիտի մասնակցեն մեր պետական դուժային, որ ազգաբնակչութիւնը նրանց շատ նոսր է, այլ որովհետեւ այդ նակուտները ու կամադալները հիմք չունեն հոգալու մեր ներքին կեանքի կազմակերպութեան մասին, որ անհասկանալի է նրանց համար: Մեր առաջարկած ձևը արդէն գոյութիւն ունի շատ

երկիրներում, ուր ընտրողական կառավարութիւն կայ: Այսպէս Հիւսիսային Ամերիկացիք հարկաւոր չհամարեցին երկրի բնիկներին (Индѣйцев) մասնակից անելու ոչ պատգամաորեն եւ ոչ սինատորներ եւ ոչ էլ հասարակապետութեան նախագահի ընտրութեան:

Ամերիկացիք իրենց թափառաշրջիկ ցեղերից ստեղծեցին առանձին գաւառ եւ միջոց տուեցին կառավարուելու նրանց սեփական ձեռով, բայց Ամերիկական իշխանութիւնների խիստ հակողութեան ներքոյ: Սոյն այսպիսի վարչութեան ձև եւ խորհունդ կտայի մտցնել եւ այն մեր լայնատարած երկիրների համար, ուր Նոդայիներ, Կիրգիզներ, Կալմիկներ վրաններն են սփռուած եւ Սիբիրի նախնական կեանքով՝ ապրող օտարացեղները իրենց տոհմական եւ տանուտիրական կազմակերպութեամբ: Սրանցից շատ չպիտի զանազանուի եւ Կովկասի լեռնային ցեղերի կեանքի կարգաւորումը: Չեմ կարծում թէ չէջները, լեզվները եւ սլաւները ռուսաց պարլամենտի համար լաւ ընտրողներ լինեն, բայց սրանցից գուրս Կովկասի լեռների միւս կողմում ապրում են մի շարք ազգեր, որոնցից մի քանիսը դաւանում են մահմէդականութիւն, իսկ միւսները մեզ հաւատակից են: Մինչև Ռուսաստանի հետ միանալ այս ազգերը մըտնում էին Պարսկաստանից կախումն ունեցած փոքր կամ մեծ տէրութիւնների սահմանների մէջ, որպէս օրինակ Հարաւային Դաղստանի իշխանութիւններն էին իրենց շախաւներով կամ կաթաղի Ուցմիսներով: Բացի այս կային եւ համարեա անկախ իշխանութիւններ, որ միացած էին Վրաց թոյլ թագաւորների հպատակութեան տակ, իսկ վերջինները շատ էին նեղում աւան կողմից ճնշող իսլամից, ռուսի եւ չկարողացան դիմանալ եւ պահպանել իրենց անկախութիւնը եւ յօժար կամքով ռուսաց թագաւորների իշխանութեան տակ մտան: Մեր Անդրկովկասի քրիստոնեայ ազգերի մասին ի հարկէ չի կարելի ասել, որ ներանք այսօր ապրում են տանուտիրական (родовой бытъ) կեանքի ձևերով, թէև նրանց մէջ տանուտիրական կեանքը աւելի հեռքեր է թողել քան ռուսների մէջ: Վրաց Վախտանգ թագաւորի դատաստանագիրը շատ հարցերի լուծումը տալիս է՝ արեւել սկզբունքը ընդունելով իբրեւ հասարակական կազմակերպութեան հիմք: Բայց միեւնոյն ժամանակ այս օրէնսգրքի մէջ երևում են եւ Հռոմէական իրաւագիտութեան քաղաքակրթիչ տարրեր, որի տարածողները Բիւզանդական տէրութեան այս հեռաւոր ծայրերում հայերն էին:

Դեռ այն ժամանակ երբ մենք ռուսներս, որպէս աւանդում է մեր նախնական ժամանակագիրը, ապրում էինք ամեն մէկը իւր տոհմով (Родомъ) և տխրում էինք, որ Քրիստոնէութիւն նոր ընդունող մեր իշխան Վլադիմիր մեր պերուն կուռքը Դնէպր գետը գցել տուեց, արդէն հայերը Անդրկովկասում տարածում էին Բիւզանդական Քրիստոնէութեան քաղաքակրթութիւնը: Վերացիների իշխանութեան տակ ընկած հայերը ստեղծեցին այս իշխանական և շինական ազդի մէջ երրորդ վաճառականական դասակարգ: Այս վաճառականները հետզհետէ հարստանում էին և փարթամանում և զուգընթացաբար հայ վաճառականի աճման հետ ընկնում էր վրաց ազնուականութիւնը, որ այս կողմից շատ յիշեցնում է լեհական «Շլիսիտա» դասակարգի վիճակը (шляхта—լեհական հողատէրերը): Թէև երկու ազգերի էլ կրօնը Քրիստոնէական էր, բայց նրանց մէջ ծագեց սկզբում խուլ և բացարձակ թշնամութիւն, որ առաջացել էր անտեսական շահերի հանդիպումից: Միևնոյն ժամանակ արևելեան Անդրկովկասում զօրեղանում է առանց այնէլ թւով մեծաքանակ միւսուկանութիւնը և հաւասարապէս սպառնում է թէ հային և թէ վրացուն: Կովկասի դեռ մօտիկ ժամանակուայ կառավարիչները բոլորվին աչքաթող են արել թուրքերի մէջ սկսուող համիսլամական շարժումը: Կարծես թէ դեռ քառորդից էլ պակաս չէ, որ մենք առիթ ունեցանք համոզուելու թէ ինչ վտանգ է ներկայացնում մահմեդական ֆանատիկոսութեան զրգուովը (երեւի պրօֆէսորը ի նկատի ունի Անդրժանի ապստամբութիւնը), կարծես կովկասի նուաճման ժամանակ մենք ստիպուած չէինք կռուելու և այսպէս ասած միւրիդիզմի հետ որ այսպիսի զերգոման արգասիք, որի թէ մարմնատը և թէ Հոգևոր գլխաւորութիւնը Շամիլի ձեռքին էր:

Ոչ միայն Բաքուայ շրջակայքներն են ներկուած հայի արիւնով և նոյնը պէտք է ասել Երևանի նահանգի մասին: Այս ցաւալի անցքերը մեզ ցոյց են տալիս մեր մօտակայ անելիքը և դերը: Անհետացաւ Հըռոմի միապետութիւնը, բայց անխախտ մնաց երախտադիտական յիշատակ այն pax Romana—«Հռոմէական խաղաղութեան մասին», որ միջոց էր տալիս բազմաթիւ ազգերին վտանգի ենթարկելու իւր կեանքը ու ստացուածքը առօրեայ խաղաղ աշխատանքով զբաղուելու, որովհետև բարբարոս և ֆանատիկոս ցեղերի բռնները Հռոմէական լէգիօներով էին շրջապատուած լինում և արշաւանքների առաջն առնում էին: Վաղուց չէ, որ մենք տօնեցինք Վրաստանի միութեան հարիւրամեակը: Վրաստանի ազգերը մեր հովա-

Նաւորութիւնը փնտռում էին և մենք պարտաւորուել ենք ապահովել նրանց ներքին և արտաքին խաղաղութիւնը: Սրա փոխարէն մենք իրաւունք ունինք պահանջելու, որ նրանք կատարեն հպատակութեան պարտքը և նրանք չեն հրաժարուել կատարելու և ամբողջ մի դար այդ ազգերը մեզ տուել են թէ մարդիկ և թէ փող: Մեր կապը ամրապնդած է ֆոխադարձ ծառայութիւններով և կարող է աւելի խոր արմատներ գցել, եթէ փոխադարձ հաւատ լինի: Մենք պէտք է հասկանանք, որ Անդրկովկասը իւր բազմալեզու և բազմացեղ ազգերի պատճառով, որոնք թէ տնտեսական թէ կրօնական թշնամութիւններ ունեն միմեանց հետ, չի կարող և չպիտի դառնայ ոչ նոր իսլամական սուլթանութիւն, ոչ վրացական ոչ էլ հայկական թագաւորութիւն: Մեր փաշնակցութեամբ կովկասը փնտռում է ներսպական կուլտուրա և խաղաղ տնտեսական զարգացում: Կենցաղավարութեան պայմանները արդարեւ մեր պայմաններից զանազանվում են, մենք էլ չենք հասկանում վրացական «խիզանութիւնը», որ գիւղական յաւիտենական և ժառանգական կապալառութեան մի ձև է, որպէս և վրացիք ու հայերը դժուար կհասկանան մեր համայնական հողատիրութիւնը: Այսօր քանս բաւական պիտի լինի մեզ հաւաստիացնելու, որ մեր հարաւային հպատակ երկրի բարեկամութիւնը և հաւատը մենք պիտի ձեռք բերենք ոչ թէ կենդրոնից նրանց վզին փաթաթելով ռուսական կարգերը կամ վրացիներին և հայերին կանչելով մասնակցելու մեր ներքին կարգ ու սարքը վերափոխելու, այլ տալով Անդրկովկասին տեղական լայն ինքնավարութեան շրջան: Անդրկովկասը պիտի սերտ կերպով կապուած մնայ Ռուսաստանի հետ և պիտի վարէ միևնոյն արտաքին, զինուորական և առևտրական քաղաքականութիւն:

Սակայն պէտք է տեղական ինքնավար ժողովներին (сеіма) իրաւունք տալ նոյն իսկ հողային հարցերի վճռելը, որպէս Գուրիայում, ուր դեռ կատարելապէս գոյութիւն ունին տանուտիրական իրաւագուրկ կարգերի մնացորդները, նոյնպէս և Զաքատալա, ուր բնիկ վրացիների հողային սեփականատէրերի իրաւունքները խառնուած են նրանց նուաճող թուրքերի իրաւունքների հետ: Որպէսզի համաձայն լինին միմեանց հետ Կովկասեան տեղական սէյմերի վճիռները համառուսական դումայի վճիռների հետ՝ պէտք է հետևեալ ձևը ստեղծել: Երկու պալատ եղած ժամանակ և տեղական ներկայացուցչութեան կազմով՝ վերին պալատում ռուս գաւառների ներկայացուցիչների հետ միասին կարող են մասնակցել վերին պալատի նիստերին և

Կովկասեան ժողովներ (սէյմերի) պատգամաւորները: Այսպիսի պայմաններում մեր երկրի ծայրերի և գաղութների ամենալայն տեղական ինքնավարութիւնը չի կարող խանգարել Ռուսաստանի քաղաքական միութիւնը: Այն ժամանակ մենք դարձեալ ամբողջ պետութիւն կլինենք թէ մեր արտաքին և թէ ներքին թշնամիների դէմ առանց խորտակելու մեր հպատակների ներքին աշխարհը, առանց ստիպելու, որ տեղական ցեղերը զոհ բերեն իրենց ժառանգական իրաւունքները և սովորութիւնները ուստի Մոլոխին *):

Ազգերի փորձը վաղուց արդէն ապացուցել է, որ մայր Հայրենիքի և գաղթականութիւնների հպատակ երկիրների մէջ ամենաամուր կապը ստեղծում է գաղթականութիւններին տուած ինքնավարութիւնը: Բաւական է յիշելու թէ Ինչպէս Վենեցիան, որ նոյնպէս կառավարում էր կենդրոնից իւր գաղութները, իսպառ կորցրեց բոլորը և նոյն իսկ ինքը Նապօլէոնի ձեռքով Աւստրիային հպատակուեց: Արժէ՞ արդեօք յիշատակելու թէ ինչպէս Իսպանիան և Պորտուգալիան կորցրեցին իրենց հպատակ երկիրները Ամերիկայում, որովհետեւ չկարողացան սէր ստեղծել առ մայր Հայրենիքը, որ միմիայն շահագործում էր հպատակներին յօգուտ իւր և ուղարկուած նահանգապետների: Նոյն իսկ Անգլիան միանգամից չհասկացաւ հպատակ երկիրներին լայն ինքնավարութիւն տալու կարևորութիւնը: Հիւսիսային Ամերիկայի գաղութների կորցնելը և Իրլանդիայի մշտական անբաւականութիւնները հաղիւ համոզեցին, որ Անգլիան իւր նշանաւոր հպատակ երկիրներին լայն ինքնավարութիւն է տալիս:

Եթէ իրաւ է, որ դեռ մի քանի ղեկավարական գաղթականութիւններ, որպէս Մալտան և Զիբրալտարը կենդրոնից են կառավարուած, բայց Կանադան, Ավստրալիան և Աֆրիկայի հողերը արդէն լիակատար ինքնավարութիւն ունին և մինչև անգամ Անգլիական ապրանքների մրցումի դէմ կուտւմ են սեփական մաքսային պահականոցներով: Նրանք ունին ոչ միայն տեղական պարլամենտներ, այլ և ընդհանուր ժողովների պէս մի հաստատութիւն: Թող կառավարէ Բրիտանիան—նախկին նշանաբանը այսօր կնշանակի միայն թէ Անգլիական քաղաքական ազատ կարգերը տարածուած են այն բոլոր երկիրներում, ուր ծածանւում է Անգլիական դրօշակը:

Այս պատճառով զարմանալի չէ, որ օրէցօր ամրանում են

*) Փիւնիկեցոց շատուած էր.

Անգղիական դադութները կապերը կենդրոնի հետ Այժմ արդէն վճռուած պէտք է համարել թէ որն է լաւ կառավարելու ձևը — միշտ կասկածոտ քաղաքականութիւնը դէպի հպատակ երկիրները և ազգերը թէ ընդհակառակը տեղական ինքնավարութիւն տալը և ընդհանուր հիմնարկութիւններով կապելը։ Անկասկած է, որ տէրութեան հաստատութեան լաւագոյն պայմանն է, որ հպատակ ազգերը հաւատով վերաբերուեն, որ ըստ իւր կարգին կ'ծագուի, երբոր տէրութիւնը տալիս է նրանց օրինաւոր վարչութիւն, և լիովին ինքնավարութիւն վարչական այն բոլոր բաժիններում որ չէ վերաբերում տէրութեան ընդհանուր շահերին, նրա պաշտպանութեան և քաղաքական ամբողջութեանը։ Թող ազգերի դասը զուր չանցնէ Ռուսաստանի համար, թող այս օրինակը փարատէ այնպիսիների կասկածները, որոնք հպատակ ժողովրդոց ազգային և տեղական ազատութիւնը ճնշելու մէջ են տեսնում միութիւնը պահելու կարելիութիւնը։ Թող այս ապացոյց լինի, որ Կայսրութեան ամբողջութիւնը չէ պահանջում բոլորովին, որ ռուսները կլանեն այն բոլորին, որոնց բաղդը միացրած է նրանց հետ *)։

Գ. ԵՆԳԻԻՍԱՐ ԵԱՆ

*) Մենք պատմեցինք պրօֆէսորի դիւանօր մտքերը։